

Coğrafya-yi Hâfiz-i Âbrû, Kismet-i rub' Horasan: Herat, bekuşes: Mail-i Herevî, Enteşarat-ı Bonyad-ı Ferheng-i İran: 91, Menabi-i tarih u coğrafya-yi İran; 28; 162 s., 1349 h.ş.

Gerdizî (Zeynu'l-ahbar), Kasım b. Yusuf (Risale-i tarik-i kismet-i âb-ı kalb), Vâsîfî (Bedayi ul-vekeyi), İbrahim Olgun-Cemşid Drahşan (Ferheng-i turki be farsî), ın bizi yakından ilgilendiren eserlerini son birkaç yıl içinde yayınlarken haklı bir şöhrete ulaşan, bilhassa dil, lügat, İran tarih ve coğrafyası kaynakları ile felsefe sahalarındaki neşriyatı ile İran kültürünü tanıtmayı gaye edinen "Bonyad-ı Ferheng-i İran" müessesesinin yeni bir kitabı daha bundan bir müddet önce tarihçilerin istifadelerine sunuldu.

Hafız-ı Ebrû adı ile tanınan, Şihabu'd-din Abdullah b. Abdürreşid el-Bihdadenî hiç şüphe yok ki, Mirza Şahrüh devrinin en büyük tarihçisidir. Kendisi hakkında eserlerinden iyi satranç oynadığı ve Emir Timur'un maiyyetinde onun bâzı seferlerine katıldığını öğreniyoruz. Daha sonra 1430 yılındaki ölümüne dek Herat'ta Timurlu sarayında kaldı.

Biz tanıtmakta olduğumuz eser dolayısı ile onun tarih sahasında kaleme aldığı eserlerden söz etmiyerek coğrafyaya dâir eserini kısaca taintacağız. Müellif 817 (1414-1415) yılında Mirza Şahrüh tarafından, hükümdarın eline geçen X. yüzyıl Arab coğrafyacılarından birinin (herhalde İstahrî veya Belhî) kitabını esas alarak bir coğrafya kitabı yazmakla görevlendirildi. Abdullah b. Muhammed (Kitabu'l Mesalik ve'l-Memalik), Muhammed b. Yahya (Suvârû'l-ekalim), Muhammed b. Necib Bekran (Cihannâme), Nâsır-ı Hüsrev'in (Sefernâme)si ile, bilinen diğer coğrafi eserlerin karşılaştırılmasından meydana gelen, ancak hiçbir yerinde adı zikredilmemiş olan eser, iki ana bölüme ayrılmıştır.

Birinci bölüm coğrafya'ya dâir bir girişten sonra Magrib'den Kirman'a kadar olan ülkelerin tarih ve coğrafi tasvirlerini, ikinci bölüm ise Horasan ve Maverâu'n-nehr'in çok geniş tarih ve coğrafyasıdır. 150 varak kadar tutan sadece Horasan kısmı, birinci bölümden daha geniştir.

Eseri neşreden M. Herevî, Afganistan Tarih Kurumu üyelerinden olup, daha önce Herat havalisinin coğrafyası ile ilgili mühim bir eser olan ve yuka-

rıda sözünü ettiğimiz Kasım b. Yusuf'un Risale'sini neşretmiş, ayrıca Afganistan'ın ilmi dergilerinden Aryana'da Herat'ın tarihî eserleri hakkında bazı makaleleri çıkmıştır.

Eserin Girişinde (s. VII-XL): Heratlı ünlü tarihçi Hafız-i Abru (s. VII-XII); Hafız-i Abru'nun eserleri (XII-XXXIX); Nüshaların tanıtılması (s. XXXIX); Çalışma tarzı (s. XXXIX-XL) anlatıldıktan sonra, Metin (s. 1-46) kısmı gelmekte ve bunu Notlar (s. 49-132); ayrı ayrı yer, şahıs ve kitab adları indeksleri takib etmekte, baskı hatalarının düzeltilmesi ile (buna rağmen manayı değiştirebilecek bazı baskı yanlışları gözden kaçmıştır) eser sona ermektedir. Bibliyografya yoktur.

M. Herevî, Giriş'te, müverrihin Herat asıllı ve Herat'ta doğmuş olduğunu ifade etmektedir (s. IX). Halbuki bizzat Hafız-i Abru eserlerinde "el-Bihdadenî" olarak nisbelenmektedir. Eğer o hakikaten Heratlı olsa idi, kendisinin muhakkak imparatorluğun başşehri ve herhali ile o devrin doğuda en büyük merkezi olan bu şehre nisbetle "Herevî" nisbesini almasından daha tabii birşey olamazdı. Bundan sonra Fasihi (h. 833) ve Handmir (Şevval 834)'e göre müverrihin ölüm tarihi üzerinde durulmaktadır (s. IX-X).

Müverrih'in eserleri olarak:

- 1- Zubdetu't-Tevarih-i Baysunguri,
- 2- Zeyl-i Camiu't-Tevarih-i Reşidî,
- 3- Zeyl-i Kitab-ı Zafernâme-i Nizameddin-i Şamî,
- 4- Tarih-i Âl-i Muzaffer,
- 5- Tarih-i Mülûk-i Kert,
- 6- Padişahî-i Toga Timur ve Padişahî-i Emir Veli b. Şeyh Ali Hindu,
- 7- Serbedarlılar,
- 8- Tarih-i Şahrûh Mirza,
- 9- Coğrafya-yi Hafız-i Abru sayılmaktadır.

O, bahsettiğimiz coğrafyasını hazırlama vazifesini alırken, bir dünya tarihi yazmakla da görevlendirildi. Taberî'nin Bal'amî tarafından farsçaya yapılan tercümesi, Reşidü'd-din'in Camiu't-Tevarih'i ve Nizameddin-i Şamî'nin Zafernâmesi dışında kalan devirleri 819 (1416) yılına kadar getiren bir Mecmuada topladı ki, yukarıda sayılanlardan 1. ve 9. hariç diğerleri bu Mecmua içinde yer almaktadır. Yalnız yukarıdaki listede görülemiyen, fakat Mukte-

1 Yazı içinde Romen rakamları ile verilen sahife numaraları giriş kısmına aittir.

dir'den Mutasım'a kadar olan Abbâsî Halifeleri tarihi mahiyetindeki Zeyl-i Tarih-i Taberî de sayılmalıdır. Burada adı geçen Kertler tarihi'nin büyük bir kısmı Seyf b. Muhammed-i Herevî'nin Herat tarihinin bir özeti'dir². Muzafferiler tarihi ise Muineddin-i Yezdî'nin Mevâhib-i İlâhî'sinin³ sadeleştirilmiş şeklidir. Şahrûh Tarihi kısmı ise ufak tefek birkaç nokta hariç kelime kelime Zubdetu't-Tevarih ile aynıdır⁴.

Zeyl-i Camiu't-Tevarih-i Reşidî, Hanbaba Beyanî tarafından neşredilmiştir⁵. Serbedarlular, Kertler, Togatimur ve Emir Velî'ye dâir kısımları ise Felix Tauer yayınlamıştır⁶. M. Herevî, Zeyl-i Kitab-ı Zafernâme-i Şamî'nin 1328 yılında Tahran'da Dr. Behmen Kerimî tarafından bastırıldığını ifade etmektedir (s. XXII). Hakikaten Dr. Behmen Kerimî tarafından eserin bu kısmı bastırılmış ve Dr. B. Kerimî eser üzerine hiç çekinmeden "İstanbul nüshalarından alınan film den" diye bir ifade de koymuştur. Ancak bu, İstanbul'daki yazma nüshalardan değil, kendisinden onbeş yıl kadar önce Felix Tauer tarafından neşredilen eserin, metin, indeks, bazı kelimelerin izahı ve kronoloji ile aynen, fakat hiç bir yerde onun adını zikretmeksizin yapılmış bir neşirdir⁷.

M. Herevî'den yayınlanan eserin mahiyeti itibarı ile müverrih'in Coğrafya'sının nüshalarının bir listesini de görmeyi arzuladık. Bu başlık altında (s. XXXIX) sadece iki nüshadan bahsedilmektedir. Bunlardan birincisi, tarihsiz Bonyad-ı Ferheng-i İran'a ait olan fotokopi, ikincisi ise Kacarlar devrinde h. 1272 yılında istinsah edilen Kitabhane-i Melik'de bulunan nüshadır. Bizim bildiğimiz kadarı ile eserin üçü İran'da, ikisi İngiltere'de ve biri de Leningrad'da olmak üzere altı nüshası vardır⁸. Bunlardan bazıları noksan olsalar bile, istinsah tarihi itibarı ile hemen hemen en eski ve Horasan kısmını da içine alan British Museum nüshasının görülmesi gerekirdi⁹.

2 Seyf b. Muhammed b. Yakub el-Herevî, Tarih-nâme-i Herat, nşr. Muhammed Zübeyr el-Siddîkî, Calcutta 1944.

3 Eser noksan olarak Said Nefisî tarafından bastırılmıştır (Tahran 1326 h.ş.).

4 Mecmua ve nüshaları hakkında bk. Felix Tauer, Timurîlular devrinde tarihçilik, Bel-leten, c. XXIX, sayı 113, s. 54-55; C.A. Storey; Persian Literature, I, nr. 117.

5 Tahran, 1317 h.ş.

6 Cinq opuscules de Hafiz-i Abru concernant l'histoire de l'Iran au temps de Tamerlan, Prague 1959.

7 Archiv Orientalni, (VI, 1934, ss. 429-465).

8) Eserin nüshaları hakkında bk. Hanbaba Beyanî, Zeyl-i Camiu't-Tevarih-i Reşidî, giriş kısmı.

9 Bu nüsha için bk. Rieu, Catalogue, s. 421-424.

Metin kısmında bulunan bilgiler, meselâ: Sultan Sancar zamanında Herat suyu üzerine h. 505 yılında inşa edilen ve Babil köprüsü diye anılan köprü (s. 16); Sultan Sancar zamanı emirlerinden ve şair Enverî tarafından övgüsü yapılan Emir Mevdud b. Ahmed'in tesis ettiği Herat'tan iki fersah uzaklıktaki Dokuz Ribat (s. 25); yine Sultan Sancar zamanında Garcistan'daki altın madeninin işletilmesi ile ilgili hikâye (s. 38); h. 807 yılında Herat'ın imarı (s. 8); h. 810 yılında Herat kalesinin tamiri (s. 13); kale kitâbesi olarak Hafız-i Abru'nun yazdığı şiir ve Timur'un "Han" olarak zikri (s. 13); Çingiz Han orduları tarafından tahrib edilmiş olan Badgis şehrinin Şahrüh zamanında imarı (s. 33); Emir Timur'un Horasan'ı zaptından sonra Murgab boyunda emirler ve devlet ileri gelenlerinin açtırdıkları kanallar ve oradaki kanallar ile, eserin yazıldığı sırada orada hâlâ ziraatın devam edip, adını muhakkak ki açtıranlardan alan kanallara dair kayıtlar (s. 34) bizler için mühimdir.

S. XX ve XXI. deki haşiyeler "Mukaddeme-i Zafernâme-i Şamî" değil de, "Mukaddeme-i Zeyl-i Zafernâme-i Şamî" olmalıdır. S. 49-132 arasında yer alan ve bâzıları çeşitli kaynaklardan aynen alınmış notların ise çoğu lüzumsuzdur. Lüzumu olmadığı halde, Çingiz Han'dan birkaç satırla bahsettikten sonra, müracaat yeri olarak bir lügat (Ferheng-i Muin)'ın gösterilmesi gülünçtür (s. 70). İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın İslâmiyeti kabul ediş tarihi olarak verilen h. 964 tarihi de bir baskı hatası olup, 694 olacaktır (s. 71).

M. Herevî'nin memleketi olmasından dolayı bölgeyi iyi tanıdığından ve buralara birçok defa gidip-geldiğinden yer adlarını, zamanla değişenler olduğu halde doğru olarak okuması mümkün olmuştur. Bu gibi güçlüklerden ötürü, o başka kısımların neşrinin yapmayıp, bölgeyi iyi tanıyanlardan beklediğini, böylelikle kendi neşrinin yarım kalmamasını dilemektedir. Bu durumda büyük müverrihin Coğrafyasının hiç olmazsa Horasan kısmının neşrinin daha uzun yıllar bekleyeceğiz demektir. Başlangıç olması bakımından sayın Mail-i Herevî'ye yine de teşekkür borçluyuz.

Son olarak bu büyük müverrihin lâkabının şimdiye kadar olduğu gibi Hafız-ı Ebru değil de, Hafız-ı Abru şeklinde okunmasının daha doğru olacağını da ifade edelim. Zira ilk terkiib uygun bir anlam vermediği halde, ikincisi "haşiyetini, şerefini koruyan" anlamına gelmektedir.

İsmail AKA